

„SÁROS A KOCSIM KEREKE”

A cigányság sorsa a XX. század közepén

A Körös-sárréti Civil Szervezetek Szövetsége az EFOP-1.2.3.4.-16-2017-00065 számú pályázaton „GYÉSZ TÉRNO - FÉNY EMBER” Roma Kulturális Program a Sárréti Civilekkel elnevezésű projektjével jutott támogatáshoz. A különböző, hosszú távú programokat felölelő program-együttesben Szeghalom, Körösladány, Vésztő, Sárrétudvari, Szerep, Biharnagybajom, Csökmő, Komádi és Körösszakál civil szervezetei fogtak össze. Ennek a programnak egyik szeletét képezi az a kiállítás, amelyik a roma holokauszt áldozatainak emlékét eleveníti fel, illetve a roma népcsoport fél évszázad előtti életébe nyújt bepillantást, ennek a csoportnak a történelmét villantja fel.

A kiállítás címét is egy ízig-vérig sárréti cigányprímás családregényétől vettük át. A szerzőről annyit, hogy egy több generációs zenész családból származott, édesapja, Fakó Rácz László már az 1880-as 90-es években szórakoztatta elsősorban Szeghalom, ritkábban Körösladány, Füzesgyarmat és Vésztő közönségét muzsikájával. A gyermek, Fakó Rácz Elemér az 1920-as és 40-es években a szeghalmi Községi Szálloda vendéglőjének és kávéházának prímásaként működött. Az 1950-es években székhelyét Füzesgyarmatra helyezte át. A családregénye, mely jelenleg is csak szó szerinti gépiratban tekinthető meg az 1980-as évek végén íródott, majd betekintésre Miklya Jenő nyugdíjas múzeumigazgatóhoz került, aki Szeghalomról elköltözve a kéziratot – jobb idők eljöveteleig – Kele Józsefre bízta. Talán most eljönnek azok a jobb idők. Minden esetre érdekes keveréke a családregény az objektív történelem ismeretnek és a roma kultúrára oly jellemző organikus történelem (történet!) szemléletnek. A család életének mintegy fél évezredét taglalja az írás, egészen az első világháborúig. De a rövid könyv-előzetes után térjünk át magának a kiállításnak, illetve történeti háttérének megismerésére.

Mikor több mint három évtizeddel ezelőtt Bencsik János akkor gyulai múzeumigazgató etnográfus vezetésével, még a szeghalmi „Párizst” jártam, néprajzi tárgyi és fotográfiai gyűjtést végezve, fordult érdeklődésem Erdős Kamill munkássága felé, aki nem, mint kimeríthetetlen hiedelem és egyedi tárgykultúrát, zenei és táncművészetet hordozó csoportot vizsgálva fordult a cigányság felé, hanem annak szociográfiai, történeti gyökereit is vizsgálva, ugyancsak érdekes, mindmáig ható megállapításokra jutott. „Ötszáz évig üzték, kergették és

gyilkolták a cigányokat (és ki tudja, hogy előtte mióta) és mi lett az eredménye? Kineveltek egy rendkívül élelmes és agyafűrt ember fajtát, akit az életösztön az üldözések közepette, évszázadok óta csak arra tanít: hogyan tarthatom fenn családom és önmagam életét egyik napról a másikra, sőt egyik percről a másikra, ilyen körülmények között? És ebben van a cigányság tragédiája.” Valóban. Végiggondolva, Nagy Lajos királyunk idejében jelentek meg a dokumentumok szerint. Zsigmond király kiváltságot adott vajdájuknak. Gyéren lakott országban nem tűnt nyomasztónak vándorlásuk, majd a török időkben, mikor az egész ország szinte éppen úgy vándorolt, mint ők, szintén nem szúrtak szemet, sőt, még hasznos is volt élettapasztalatuk. A lopás, mint a létfenntartás módja szintén nem bántott nagyobb népcsoportokat, hiszen a jobbágy is, ha lehetett megdézsmálta az úr vadaskertjét, a pásztor eladta vagy megette az úr jószágát, tehát ebben az időben semmi kivetni való sem volt. Azután elmúltak a török idők, a falvak újra megtelepedtek. Bizony nagy szükség volt a cigányság szakmai ismeretére. Vályogot kellett vetni a házak felépítéséhez, szeget kovácsolni a gerendázathoz, fa berendezési tárgyakhoz. A fémműves, lemezzel dolgozó cigányok háztartási kellékeket, tepsiket készítettek, a rézművesek üstöt foltoztak, a pásztoroknak pedig csengőt öntöttek. Ha valahol végeztek egy munkával természetesen odébb álltak. Egy idő után, ahogy a falvak megerősödtek, a gazdaságok lábra álltak, a kóbor és időlegesen megtelepedett sátoros cigányok kezdtek teherré válni, főként, ha a „munkadíjon felül” még egy két ruca is nyomtalanul eltűnt. A boszorkánypercek világában pedig könnyen megnőttek az általuk elkövetett rablógyilkosságokról érkező hírek, hogy: áldozataikat, hogy nyomuk sem maradjon, megsütötték és megették (megtörtént rablógyilkossági vizsgálati anyagból merítve). A központi hatalom minden módon igyekezett letelepíteni és a termelésbe bevonni – adózó polgárrá tenni – ezt a jelentős néptömeget. Akár úgy, hogy rendeletileg családokat szétszakítva a gyermekeket jobbágy-paraszt családok kezére adták, hogy megismerje a földművelést, akár úgy, hogy a „passzus” nélküli kóborlókat megfosztották közlekedési eszközeiktől, letelepedésre kényszerítve őket. Természetesen a zenész (muzsikus) cigányság mindig is kiemelkedett a teknővájók, kolompárok (lemezmunkások), vályogvetők sorából. Talán az elsők voltak, akik önszántukból megtelepedtek, hiszen szolgálataikat akár a földesúr, akár a házasuló jobbágy, de még a vásárosok és a csárda-gazdák is honorálták, meg ott voltak a falusi ünnepek. A farsang, a húsvét, karácsony és újév, hogy az arató, szüreti mulatságokat és fonókat ne is említsem. Mind helyhez kötötte őket. A vándorcigányság úri rétegét az állatokkal – lovakkal – kereskedő kupecsek alkották. Idővel tehetősebbjei megtelepedtek, de

„alkalmazottaik” tovább rótták az ország útjait, mint hajdanában. A fejlődés a cigányságot mindinkább a perifériára szorította. Belső társadalmukban a család, a nemzetség uralta egymás között is jól elkülöníthető mentalitásukat. Szintén Erdős Kamill hívta fel erre a figyelmet. Hiszen hiába kényszerítette a nagyipar, a később kollektivizált nagygazdaság munkára a „cigány brigádokat” azok hullámzó teljesítményt nyújtottak, hacsak nem esett egymásnak két-három familia... Mire elérkezett a XX. század, a roma népességnek már csak tíz százalékát tették ki a vándorlók, viszont egyre szaporodott a munkahellyel nem rendelkezők rétege – egyszerűen kiszorultak a gazdaság perifériájára. Így történhetett meg, hogy a másfélszáz év előtt még oly hasznos tudományuk (vályogvetés, teknővájás, szegkovácsolás) kiesett. Alkalmi munkákból, lopásból koldulásból és hasonlókból próbálták meg fenntartani magukat. Ez pedig a vagyon és közbiztonságot veszélyeztette. Ismét csak a cigány lett a lustaság, garázdaság a bűn szinonimája. Negatív bélyeget vetve a népcsoportra.

A második világháborúban több tízezer magyarországi és több százezer európai roma szenvedett meghurcolást, közülük több ezren és több tízezren veszítették életüket bestiális módon. Hogy ez a nagyságrend „eltörpül” a zsidóság milliós holokausztja mellett az nem jelenti azt, hogy nem történt meg. Karsai László történészünk nagyszerű megállapítása, hogy nem a nagyságrendeken, nem a számokon kell vitatkozni. Ez az emberiséget sújtó tragédia, vagy bűn, akkor is felfoghatatlan, ha a végtelen megaláztatás, ha a bestiális kegyetlenkedés és gyilkolás egyetlen embert (egyént!) érint. Végül, hogy a cigányságot, a romákat kevésbé érte a rasszista, antiszemita megtorlás – bár hazánkban Endre László már 1934-ben követelte gettósításukat – az több tényezőnek az összefonódásából eredt. Egyrészt példát diktáló nemzet-szocialista árja-eszme kicsavart logikájából, mely szerint a cigányság az indiai árják leszármazottja, csak vándorlásuk során számos alsóbbrendűbb fajjal keveredve korcsosultak, egyszerűen nem tudtak mit kezdeni velük. Volt olyan elképzelés, hogy rezervátumot kell számukra létrehozni. Ennek a tanácstalanságnak volt az eredménye az Auschwitz-Birkenauban berendezett úgynevezett „Családi tábor” is ahol huszonötezer romát, köztük több ezer magyarországit zsúfoltak össze. Gyakorlatilag ez lett volna a „próba-rezervátum”. Dr. Mengele – a Halál Angyala – bőségesen válogatott közöttük ikerkutatási és sterilizációs kísérleteihez. Ugyanakkor a higiénia hiánya a fertőző betegségeknek adott táptalajt, valamint 1944 augusztusában nagyobb magyar zsidó transzport érkezését várva, miután négyezer munkaképes férfit kiválogattak, a „Családi tábor”

likvidálták augusztus 2-án éjjel. A felszámolás ellen a tábor foglyai fellázadtak. Az esélytelen küzdelemben több mint kétezer roma vesztette életét, a többieket pedig elnyelték a gázkamrák.

Hazánkban szintén másodlagos szerepet kapott a roma üldözés, mert a hatalmi szervek közbiztonsági és nem faji problémát láttak bennük. Ettől függetlenül mindig volt egy-két „élharcos”, aki végső soron e népcsoport végleges megsemmisítését követelte, hol az újságok lapjain, hol a parlamentben. 1938-tól, mint honvédelmi szempontból „megbízhatatlan elemet” összeírták a cigányságot. Ugyanekkor a vándor és tartós munkát nem bizonyító cigányságot részben megfosztották mozgási lehetőségeiktől és kényszer letelepítést rendeltek el. A községek határát írás nélkül nem hagyhatták el. 1942-ben a munkaszolgálati törvényben ismét csak az utóbb említettek kerültek be. Ekkor hozták létre az első gyűjtőtáborokat is. Innen egyenes út vezetett a munkásszázadok megszervezéséhez. Karsai László négy-öt cigány munkásszázadot említett 1200-1500 főnyi légenységgel. Itt szeretném megjegyezni, hogy Szita Szabolcs nagylélegzetű művében (Halálérőd) mindössze két cigány munkásszázadról beszél, a 12/1 és a 14/1. századokról, melyeket 1944 őszén szerveztek meg. Szintén Karsai hívta fel a figyelmet arra a felemás helyzetre, hogy a honvédelmi kötelezettség nem csak a „lapátos alakulatokba” sorozta be a cigány férfiakat, hanem rendes, fegyveres szolgálatba is, így előállott az a felemás helyzet, hogy egyszerre voltak üldözöttek és az üldöző hatóságok képviselői. A cigány honvéd éppen úgy igyekezett helyt állni a Donnál, mint a „fehér” (értsd magyar) katonatársa, szintén meg találhatók a megszálló alakulatok névsorában és a munkásszázadokat „biztosító” keret soraiban. Végül a magyarországi cigányság sorsa 1944-ben fordult rosszabbra. A felvonuló három hadsereg személyi állományán kívül még félmillió ember szolgált a honvédségben valamilyen beosztásban. Közel másfél millió dolgos ember hiányzott a gazdaságból, amit valahonnan pótolni kellett. Ennek egyik bizonyágtétele a következő újságcikk:

Somogyi Újság, 1944. július 25. napi cikk:

„A vármegye területén élő cigányokat is bele kell kapcsolni a gazdasági munkálatokba.

A magyar élet parazitái között elsősorban kell említeni azokat a cigányokat, akik a nagyobb falvak mentén csak akkor hajlandók dolgozni, mikor lopni, csalni nem lehet, de ha van is közöttük jobb szándékú, azok sem törik magukat a munka iránt. A cigánykérdés majdnem minden megye területén igen nagy gondot okoz a közigazgatási szerveknek, és éppen a jelenlegi munkahiány miatt mindenütt igyekeznek megkeresni azokat a módokat, amelyek

segítségével őket is bekapcsolhatják a dolgozók közösségébe. Vannak az ország területén megyék, ahol ez az intézkedés meg is történt, és több kisebb sikerre is vezetett. Azoktól a cigányoktól, akik továbbra is henyé életmódot folytatnak, több helyen elvették a különböző élelmiszerjegyeket, vagy internáló táborba szállították őket, esetleg munkaszolgálatos táborba tanítják meg őket a helyes életszempőre.”

Ezzel párhuzamosan a Német Birodalom gazdasági tárgyalásokat folytatott a magyar kormánnyal, ahol nemcsak a gazdasági nyersanyagok kiszállítása, a repülőgépgyártás szerepelt a témák között, hanem kétkézi munkások kiszállítása a Harmadik Birodalomba. Szójai Döme miniszterelnök ez utóbbit úgy kívánta megoldani, hogy a „munkáslétszámot” a cigányság és a hazánkban lévő népi németek soraiból „tölti” fel. Természetesen ebben a keretben igyekezett megszabadulni a „megbízhatatlan és veszélyes”-nek minősített cigányoktól is, ezért a csendőrség országos razziaikat szervezett. Az így elfogottakból sokan kerültek gyűjtőtáborokba, köztük ezen a területen a leghírhedtebb tábor (átmeneti tábor) a komáromi erőd volt, ahol a földalatti kazamatákban ezernyi foglyot zsúfoltak össze. Nem volt ritka, hogy az Auschwitzba tartó transzport szerelvényeket „kiegészítették” a cigány lakosság soraiból... 1944-ben számos, nem hivatalos razzia is történt, például Kanizsa környékén, ahol az összegyűjtött cigány férfiakat Rahó környékér, fakitermelő munkatáborba szállították. Más esetekben vasút-, vagy mint az Baján történt a megromlott híd építésén dolgoztatták a helyi roma lakosokat. Őszre a front közeledtével mind nehezebbre fordult a magyarországi cigányság sorsa. Szálasi hatalomra kerülésével már napi szinten voltak zaklatások, elhurcolások és gyilkosságok. A késő őszi időben akár csak a pesti zsidóság jelentős részét a cigányokat is a birodalmi védővonal építési munkálataira terelték a határra. A front közeledtével a zsidó és cigány munkásokat a birodalom belsejében lévő koncentrációs táborok felé terelték gyalogmenetben. Ahol az amerikaiak, angolok felszabadították őket. Az ilyen lágérből való megmenekülésnek egyik tragikus esete, az auschwitzi mészárlásokat túlélő magyarországi cigányok esete, akik miután az ők hazaszállításáról semmilyen nemzetközi vagy állami szerv nem gondoskodott, úgy ahogy voltak gyalogosan megindultak Magyarország felé. A szlovák határon a szovjet katonai hatóságok menetüket feltartóztatta, majd hadifogolyként a Szovjetunióba szállították őket. Erről az esetről mindeddig hallgatott a hivatalos történetírás. Visszatérve a „számokhoz”. Pontosan megállapítani mind a mai napig nem lehet, hogy hány magyar roma vesztette életét a PORAJMOS-ként is meghatározott tragédiában. Hiszen ott voltak a menetekből „kidőlték”, az „árokba lőttek”, a számlálatlanul

zsidó sorstársaik közé bevagonírozottak. A jelenlegi szociográfiai és történeti kutatások egyöntetűen mondják ki, hogy jóval ötezer fő alatt marad e megrázó számérték. Ne feledjük... „Egyetlen ember ellen is tragédia”.

A Sárréti települések szerencsésnek mondhatják magukat a roma holokauszt kérdésében. Ez annak köszönhető, hogy a helyi roma népesség már a 19-20. század fordulóján letelepedett életmódot folytatott. A települések szélén, a központoktól távol építették fel telepeiket. Ezt általában a népnyelv „Párizsnak” nevezte el. Szeghalmon például jelentős számban az Oláh József cserépgyár alkalmazásában álltak, bár magában az üzemben kevesen dolgoztak, a „nyersanyag-bányászatában” azonban sokan serénykedtek. A vályogvető cigányokra folyamatos munka várt a terjeszkedő falvakban, különösen az 1919-es szeghalmi és az 1925. évi békés-bihari árvíz után. Szintén sokan kubikus munkát vállaltak. Bádogos, rézöntő, üstfoltozó mestereik (munkájuk olcsóbb lévén, mint az ipartermék, vagy éppen a szakiparos munkája) megbecsült tagjai voltak a falu szegényebb közösségének. A cigányasszonyok tippanmeszelői, tapasztási tudománya úgyszintén, most ne gondoljunk babonáikra, kuruzslásaikra. A Sárrét falvaiban egyedül a háború idején jelentett gondot, részben a közigazgatásnak, már említett összeírási és mozgáskorlátozó intézkedések folytán, vagy éppen 1944 nyarán, nem lévén elegendő munkáskéz a cséplésnél, csendőri intézkedéssel munkára fogták az igazoltan nem dolgozó férfinépességet. Környezetünkben egyetlen háborús bűntettéről tudunk, mégpedig a háború utolsó napjaiban, a „Dobozi mészárlásról”:

Részlet az Élet és Irodalomból (51 évf. 7. szám) –

„Doboz: A közeli Kötgyánban 1944. szeptember utolsó napjaiban tábori csendőrök érkeztek a falu telepére. Romákat fogdostak össze. Sarkadra vezetett az első út az akkori csendőrlaktanyába, ahol a nagyszalontai cigányokkal együtt napokig verték őket, majd az orosz támadás hírére Doboz felé indultak velük gyalog a csendőrök. A kísérők száma öt, az elhurcoltaké huszonegy fő volt. A romákat október ötödikén a dobozi a temetőben lőtték agyon, miután megásatták velük a sírjukat. A gyilkosokat 1956 nyarán a népbíróság elítélte.” Nos a kiállításon is megemlékezünk róluk. Sajnos a cikket kísérő kép SS katonákat ábrázol, ami a magyar csendőröket mentesíti, a „mészárlás” vádjá alól. Másrésztől egy másik forrás az 1. Magyar Királyi Páncélos hadosztály tábori csendőreit említi, mint tetteseket. Mindezek után a tény az tény marad. Megtörtént!